

Lorestan University

A Comparative Study of Wisdom in the Poetry of Al-Mutanabbi and Ferdowsi: A Case Study of the Imagery and Theme of the Transience of the World

Vali Allah Shojapoorian

Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran.
Email: v.shojapoorian@scu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 29 September 2025
Received in revised form 26
November 2025
Accepted 07 January 2026
Available online 17 January
2026

Keywords:

Al-Mutanabbi,
Ferdowsi,
Wisdom,
The Transience of the World

ABSTRACT

Objective: This study aims to conduct a comparative examination of wisdom in the poetry of Ferdowsi and al-Mutanabbi, with a particular focus on the imagery and theme of the “transience and insignificance of the material world.” The goal is to identify the shared and divergent aspects of their imagery and their approaches to expressing philosophical concepts.

Method: Drawing on the French School of comparative literature, this research analyzes and compares the shared images and motifs found in the works of the two poets. It also investigates the underlying causes of these similarities, including intuitive convergence of thought, historical simultaneity, shared religious background, and the poets engagement with the rich Islamic Iranian cultural tradition.

Results: The results indicate that while both poets employ similar motifs and images to portray the transience of the world, their modes of depiction differ significantly. Ferdowsi, aiming to instill ethical and philosophical principles in the general public, creates brief, vivid, forceful, and emotionally stirring images. In contrast, al-Mutanabbi writing within a courtly environment and seeking the favor of his patrons—tends to craft more complex and multilayered imagery.

Conclusions: The study concludes that in some cases al-Mutanabbi appears to have been influenced by Iranian philosophical traditions, while the Shahnameh represents an authentic reflection of this indigenous wisdom. Thus, the similarities between the two poets’ works, in addition to shared cultural foundations, may also point to deeper intellectual connections between Iranian and Arabic traditions.

Cite this article: Shojapoorian, V. A. (2026). A Comparative Study of Wisdom in the Poetry of Al-Mutanabbi and Ferdowsi: A Case Study of the Imagery and Theme of the Transience of the World. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 4 (Special Issue), 1-19.

<https://doi.org/10.22034/api.2026.2085432.1666>

© Author retain the copyright and full publishing rights.

Publisher: Lorestan University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2085432.1666>

Introduction

This article refers to the long-standing and continuous cultural and literary connections between the Persian and Arabic languages and emphasizes the necessity of a comparative examination of the relationships between the literatures of these two traditions. Comparative literature studies the intellectual and literary exchanges among nations, and within the French School of comparative literature, attention is given not only to linguistic differences but also to historical evidence and shared sources of inspiration that demonstrate literary connections among different cultures.

According to this perspective, literary works are generally the result of interaction and mutual influence among cultures. Their durability and lasting significance are achieved when they transcend ethnic and linguistic boundaries and engage with the literatures of other nations through shared human themes and universal cultural motifs. Furthermore, due to the influence of religious teachings, ethical and philosophical concepts occupy an important place in both Persian and Arabic literary texts. In literary terminology, wisdom refers to a concise, eloquent, and thoughtful statement that conveys moral advice and a profound reflection on life and existence. Its sources may include human experience, philosophical reflection, divine revelation, religious teachings, and ethical values.

Method

Drawing on the French School of comparative literature, this research analyzes and compares the shared images and motifs found in the works of the two poets. It also investigates the underlying causes of these similarities, including intuitive convergence of thought, historical simultaneity, shared religious background, and the poets engagement with the rich Islamic Iranian cultural tradition.

Results

The results indicate that while both poets employ similar motifs and images to portray the transience of the world, their modes of depiction differ significantly. Ferdowsi, aiming to instill ethical and philosophical principles in the general public, creates brief, vivid, forceful, and emotionally stirring images. In contrast, al-Mutanabbi writing within a courtly environment and seeking the favor of his patrons—tends to craft more complex and multilayered imagery.

Conclusions

1. The shared didactic themes in the poetry of al-Mutanabbi and Ferdowsi including the transience and worthlessness of the worldly life and its related motifs are abundantly evident and open to analysis. In addition to differences in poetic form and style, there are also divergences at the level of personality and individuality: among them are Ferdowsi's humility, his adherence to ethical and religious principles, and his firm belief in the Hereafter, as opposed to the pride and self-glorification that pervade the poetry of al-Mutanabbi.

2. The ShI affiliation of the two poets, Islamic culture, ancient Iranian wisdom, and classical Arab wisdom all serve as sources of poetic inspiration for the sapiential contents of their verse. Al-Mutanabbī, due to the penetration of Iranian wisdom into Arabic texts and culture as well as his journey to Iran, was influenced by Iranian thought, which in turn led to affinities with the *Shahnāme*, the most authentic manifestation of that wisdom. Ferdowsī, likewise, owing to his extensive familiarity with Arabic culture and literature and his direct grounding in the authentic Iranian tradition, created many similar sapiential themes to those of al-Mutanabbī. This attests, on the one hand, to Ferdowsī's direct indebtedness to Iran's rich cultural heritage and, on the other, to the influence of Iranian thought on Arab culture through the translation of texts and various cultural encounters.

3. Ferdowsī builds a palace whose summit touches the sky and remains safe from the vicissitudes of time, whereas al-Mutanabbī, using the same building materials, erects low, single-storey houses.

4. The intricate images in al-Mutanabbī's poetry which call for commentary and careful reflection arise from the exigencies of panegyric and courtly verse, while Ferdowsī's imagery is lucid, forceful, affective, and addressed to the common people.

Author Contributions

The author contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

Thanks and appreciation have not been expressed.

Ethical Considerations

The author strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The author declare no conflict of interest.

بررسی تطبیقی حکمت در شعر متنبی و فردوسی (مطالعه موردی: تصویر و مضمون بی‌اعتباری دنیا)

ولی الله شجاع پوریان

استادیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: v.shojapoorian@scu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی،	هدف: این پژوهش با هدف بررسی تطبیقی حکمت در شعر فردوسی و متنبی، به‌ویژه در تصویر و مضمون «بی‌اعتباری دنیا»، انجام شده است تا وجوه اشتراک و افتراق شیوه‌های تصویرپردازی و بیان مفاهیم حکمی در آثار این دو شاعر مشخص شود.
تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۰۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۲۷	روش پژوهش: این مطالعه با تکیه بر رویکرد ادبیات تطبیقی بر اساس مکتب فرانسه انجام شده و با تحلیل و مقایسه تصاویر و مضامین مشترک در اشعار دو شاعر، زمینه‌های شکل‌گیری این شباهت‌ها، از جمله توارد خاطر، هم‌زمانی تاریخی، اشتراکات مذهبی و بهره‌گیری از منابع فرهنگ اسلامی - ایرانی بررسی شده است.
کلیدواژه‌ها: متنبی، فردوسی، حکمت، بی‌اعتباری دنیا	یافته‌ها: نتایج نشان می‌دهد که هر دو شاعر برای بیان بی‌اعتباری دنیا از مضامین و تصاویر مشترکی بهره گرفته‌اند، اما شیوه تصویرپردازی آنان متفاوت است. فردوسی با هدف انتقال آموزه‌های اخلاقی و حکمی به عموم مردم، تصاویری کوتاه، روشن و تأثیرگذار می‌آفریند؛ در حالی که متنبی در فضای دربار و برای جلب رضایت ممدوح، به تصاویر پیچیده‌تر و چندلایه گرایش دارد.
	نتیجه‌گیری: مهم‌ترین نتیجه این پژوهش آن است که در برخی موارد می‌توان از تأثیرپذیری متنبی از حکمت و اندیشه ایرانی سخن گفت و شاهنامه را بازتاب اصیل این سنت حکمی دانست؛ از این رو شباهت‌های موجود میان اشعار این دو شاعر علاوه بر عوامل مشترک فرهنگی، می‌تواند نشان‌دهنده پیوندهای عمیق میان سنت‌های فکری ایرانی و عربی باشد.

استناد: شجاع پوریان، ولی الله. (۱۴۰۴). بررسی تطبیقی حکمت در شعر متنبی و فردوسی (مطالعه موردی: تصویر و مضمون بی‌اعتباری دنیا). *پژوهش‌های نوین*

در مطالعات علوم انسانی اسلامی، (ویژه نامه) ۴، ۱-۱۹. <https://doi.org/10.22034/api.2026.2085432.1666>

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2085432.1666>

© نویسنده.

ناشر: دانشگاه لرستان.

مقدمه

وجوه تبادل دیرینه و بی گسست فرهنگی و ادبی دو زبان فارسی و عربی، امری است که ضرورت بررسی تطبیقی پیوندهای موجود میان این دو زبان را در زمینه‌های گوناگون گریزناپذیر می‌نماید؛ آنچه که به ادبیات تطبیقی موسوم است، همان تحقیق در روابط و مناسبات میان ادبیات ملل جهان و نظارت بر تمامی مبادلات فکری و ادبی است که از سرحد قلمرو زبان قومی به اقوام دور و نزدیک روی می‌دهد (غنیمی هلال، ۱۳۷۳: ۳۱). مکتب فرانسه در ادبیات تطبیقی علاوه بر اختلاف زبان بیشتر به دنبال شواهد تاریخی و سرچشمه‌های الهام است که مؤید پیوندهای ادبی ملت‌هاست (نظری منظم، ۱۳۸۹: ۲۲۱) و این همان ابزاری است که ما را برای رسیدن به این مهم یاری می‌کند. تقریباً هیچ اثری از قلم و فکر امضاکننده تراوش نمی‌کند و ابداع مطلق اگر به کلی نایاب نباشد قطعاً کمیاب است. آن چه یک اثر را ماندگار می‌کند، تعلق آن به همه ملل و تکیه بر معارف و مضامین مشترک فرهنگی جهانی است. حیات و جاودانگی ادبیات ملت‌ها در گرو این است که از لاک خود بیرون آید و از مرزهای قومی خود خارج شود و برای دریافت مضامین نو تلاش کند و با هضم آنها، حرکت فکری خود را با ادبیات دیگر ملل، همگام سازد. در غیر این صورت، چنین ادبیاتی روبه انحطاط می‌رود (سبزیان پور، ۱۳۸۴: ۹۷).

به سبب نگاه تربیتی برآمده از آموزه‌های دینی، مفاهیم حکمی و اخلاقی بسیاری در متون ادبی فارسی و عربی راه یافته است و این خود یکی از مهمترین موضوعات ادبیات تطبیقی مورد توجه پژوهشگران ادب عربی و فارسیاست. حکمت کلامی مختصر و فصیح است که پند و نصیحتی سودمند با نگرشی اندیشمندانه را نسبت به هستی و زندگی در بر می‌گیرد (طیال، ۱۹۸۵: ۱۱۸). حکمت، ثمره و نتیجه خرد، احساس و عاطفه است و بهتر است پرحرارت و جاری و روان باشد (قطب، ۲۰۰۳: ۷۷). منبع اول حکمت، تجربه‌های انسان و تأمل در گذشته و حال هستی است. البته ممکن است منابع آن زمینه‌های دیگری همچون فلسفه، وحی آسمانی، قوانین و آموزه‌های دینی و ارزش‌های اخلاقی باشد (طلیمات، ۲۰۰۲: ۲۶۰). در اصطلاح ادبیات حکمت، گونه‌ای ادبی است که خصوصیت اصلی آن اختصار در قالب جمله‌ای است که در یک حکم کلی با مفهومی اخلاقی و تربیتی بیان می‌شود.

نگاهی به پیشینه حکمت در شعر فارسی و عربی

نزد اعراب در عصر جاهلی، حکمت ثمره و محصول تجارب فردی شاعر بود که از رهگذر زندگی و مطالعه احوال مردم به دست می‌آید. شعر جاهلی، بهره فراوانی از امثال، برده است (الفاخوری، ۱۳۸۰، ج ۱: ۱۱۱). اگر به این ابیات دقت شود، روشن میشود که شاعر جاهلی «سموالم بن عریض» به چه زیبایی، ارزشهای اخلاقی و انسانی را، به تصویر کشیده است:

إذا المرء لم يدنس من اللوم عرضَه
فكل رداء يرتديه جميلٌ
وإن هو لم يحمل على النفس ضيمها
فليس إلى حسن الثناء سبيلٌ (المجانى الحديثه، بیتا: ۳۴۵/۱)

(ترجمه: هرگاه انسان آبرویش را از اتهام حفظ کند هر لباسی که بپوشد زیباست و اگر او ستم بر نفس را تحمل نکند پس راهی به سوی ستایش نیست).

از برجسته‌ترین شاعران این دوره که نمونه‌هایی از حکمت در شعر آنها یافت می‌شود، عبارت‌اند از «امیه بن ابی الصلت، زهیر بن ابی سلمی، طرفه بن العبد، لبید بن ربیع» (ر.ک: عطیه، ۱۹۳۶: ۸۱؛ الحاج حسن، ۱۴۱۷: ۱۵۹). با ظهور اسلام، قرآن و حدیث و آموزه‌های دینی از منابع حکمت و اخلاق در عصر اسلامی شناخته شد. در شعر «کعب بن زهیر، حسان بن ثابت»، نشانه‌های فراوانی از گرایش شاعران آن روزگار به حکمت‌های قرآنی یافت می‌شود (ر.ک: هدار، ۱۹۹۵: ۹۸؛ صبح و همکاران، ۱۴۱۲: ۱۶۱؛ خفاجی، ۱۹۷۴: ۲۱۳؛ مصطفی، ۱۹۳۷: ۱۴۷؛ البستانی، ۱۹۳۵: ۳۲۶؛ ضیف، بیتا: ۱۷۶). در دوره اموی، حکمت‌های شعری، بیشتر بر همان شیوه و سبک شاعران پیشین گام برداشت. از شاعران حکمی این دوره که به شعر حکمی و اخلاقی بیشتر توجه داشته‌اند می‌توان به «ابوصخر الهذلی، الحکم بن الکوفی و ابوالأسود» اشاره کرد (ر.ک: الطریفی، ۲۰۰۹: ۵۲؛ الحسین، ۱۹۹۸: ۱۷؛ ملحس، ۱۹۸۹: ۱۳۳). نهضت ترجمه که عرب را با آفاق جدیدی از فکر و اندیشه دیگر اقوام، آشنا کرده بود؛ باعث شد که شعر حکمی، پیشرفتی

جدی یابد. از کسانی که شعر او به عنوان شعر حکمی، در قرن دوم هجری شهرت دارد «صالح بن عبد القدوس» است و حکمت یکی از موضوعات ثابت در شعر قرن دوم هجری شد (عباس، ۱۹۷۸: ۴۴۸). در قرن سوم، شعر حکمی و اخلاقی از رشد چشمگیری برخوردار شد، ابوالعاهیه (ت ۲۱۸ ه. ق) زعیم بزرگ شعر زهد و حکمت قلمداد شده است و بیشترین شعر او در زهدیات است:

للتقى عاقبته محمودٌ و التقى المحض من كان يرع
و فنوع المرء يحمى عرضه ما القرير العين الا من قنع (ابوالعاهیه، بیتا: ۱۵۳)

(ترجمه: برای پرهیزگاری سرانجامی پسندیده است و تقوای خالص از آن کسی است که خشوع کند و خشوع مرد این است که آبرویش را حفظ کند و روشنی چشم فقط برای کسی است که قانع و خرسند باش).
«ابو تمام، متنبی، ابوالفتح، ابن رومی، معری و...» به عنوان چهره‌های برجسته شعر حکمی این دوره شناخته شده‌اند (ر. ک: خفاجی، ۱۹۹۰: ۲۵۱؛ خلیف، ۱۹۸۱: ۹۹؛ مروءه، ۱۹۹۰: ۱۵۰؛ آباد، ۱۳۸۶: ۹۸).

حکمت در ایران باستان نیز بسیار مورد توجه بوده است و از حکیمان بزرگی همچون بزرگمهر، وزیر دانای انوشیروان سخنان حکمت‌آمیز بسیاری نقل شده است. اخلاقیات مهم‌ترین بخش ادبیات پهلوی را تشکیل می‌دهد (زینیوند و خزلی: ۱۳۹۲: ۱۳۳). مشخصه بارز این ادبیات، به ویژه از جهت تأثیری که بعدها در ادبیات دوران اسلامی در کتاب‌های ادب عربی و فارسی گذاشته است، مجموعه اندرزهای آن است (تفضلی، ۱۳۷۸: ۱۸۰). آثار پرشماری به زبان فارسی میانه نوشته شده که موضوع آنها اندرز و موضوعات اخلاقی است. بیشتر این آثار از میان رفته است و بخش عمده‌ای از آنها در کتاب‌های دوره اسلامی به صورت ترجمه یافت می‌شود. بیشتر حکمت‌هایی که در این کتاب‌ها آمده‌است، به خردمندان و شاهان پیش از دوره ساسانی نسبت می‌شود (میرباقری فرد و همکاران، ۱۳۸۸: ۶۹). حکمت در روزگار اسلامی نیز مورد توجه ایرانیان قرار گرفت. با آمدن اسلام و ارتباط بیشتر فکری ایرانیان با دیگر ملت‌ها، شعر حکمی گستردگی بیشتری یافت (ترابی، ۱۳۸۲: ۱۸۸). قرن چهارم دوره پختگی دانش‌های عقلی در تمدن اسلامی است. تلاش‌های عالمان سرزمین‌های اسلامی در قرن‌های دوم و سوم برای برگرداندن دانش‌های عقلی به زبان عربی بیشتر حکم مقدمه‌ای برای ظهور واقعی دانشمندان بزرگ تمدن اسلامی در قرن چهارم داشته است (صفا، ۱۳۸۷، ج ۱: ۲۳۸). آوردن حکمت و پند از آغاز قرن چهارم در شعر فارسی معمول شد در این باب کسایی مروزی پیشقدم بود و شیوه وی در دوره‌های بعد مورد تقلید شاعر بزرگ عهد سلجوقی قرار گرفت (سبحانی، ۱۳۸۶: ۱۰۸). در اشعار حکیمانه او تجربه‌های اجتماعی دیده می‌شود:

کنی طاعت وانگه که کنی سست و ضعیف راست گویی که مگر سخره و شاکار کنی (کسایی، ۱۳۶۸: ۱۰۹)

رودکی، یکی از نخستین شاعران عصر سامانی است که در اشعار خود به حکمت توجه بسیار داشته است (یزدانی، ۱۳۸۴: ۳۰).
اودر باب عبرت گرفتن از دنیا میگوید:

این جهان پاک خوب کردار است آن شناسد که دلش بیدار است (رودکی، ۱۳۸۲: ۱۶)

حکمت در عصر غزنویان چندان در مسیر شکوفایی قرار نداشت؛ اما نبوغ برخی شاعران بر بی‌اهمیتی حاکمان غزنوی نسبت به دانش و حکمت چیرگی یافت (زرین کوب، ۱۳۸۵: ۲۴۱-۲۴۰). شهید بلخی نیز از شاعران معاصر فردوسی در زمینه حکمت است که او را حکیم خوانده‌اند.

اهداف، پرسش‌ها و فرضیه‌های پژوهش

دو شاعر هم‌روزگار، متنبی و فردوسی که هر دو شیعه‌مذهب و بهره‌مند از معارف اسلامی بوده‌اند و کمابیش در محیط دینی و فرهنگی مشابهی زیسته‌اند و علاوه بر ذوق و ظرافت فطری و الهامات هنری، (اگر نه به یک‌میزان) با حکمت ایران باستان آشنایی داشته‌اند، مهم‌ترین هدف این پژوهش است؛ بنابراین، اساسی‌ترین پرسش‌های این پژوهش عبارت‌اند از: ۱. آیا فردوسی و متنبی در موضوع بی‌اعتباری دنیا، مفاهیم و تصاویر مشترک دارند؟ ۲. تفسیر و ریشه مضامین و تصاویر مشترک در اشعار فردوسی و متنبی

چیست؟ فرض ما بر این است که به دلیل مشترکات تاریخی، مذهبی، فرهنگی و منابع دردسترس هر دو شاعر، مفاهیم و تصاویر مشترک بسیاری در شعر دو شاعر وجود دارد. فردوسی با دیدگاه بلند خود، همواره به امور کلان و عظیم می‌نگرد و برای مخاطبان خود که مردم هستند از تصاویر پیچیده و نیازمند به تأمل استفاده نمی‌کند، درحالی‌که مخاطبان متنبی درباریان هستند و اغلب تصاویر او محتاج اندیشه و تأمل هستند.

پیشینه‌ی پژوهش

درباره حکمت در شعر متنبی و فردوسی به طور جداگانه و مستقل و نیز در تطبیق با شاعران دیگر، کارهای گران‌قدری به صورت پایان‌نامه، کتاب و مقاله انجام گرفته است؛ اما در زمینه مقایسه و تطبیق حکمت این دو شاعر با یکدیگر پژوهشی صورت نگرفته است و ما در این مقاله با ملاحظه تحقیقات گذشتگان، به دنبال انجام‌دادن چنین پژوهشی هستیم. ذیلاً به پیشینه تحقیقات مرتبط با موضوع اشاره می‌کنیم؛ اهم پایان‌نامه‌های مرتبط عبارت‌اند از: بررسی و تحلیل مقایسه‌های حکمت در شعر متنبی و احمد شوقی (گودرزی و روشنفکر: ۱۳۷۸) دانشگاه تربیت‌مدرس در مقطع کارشناسی‌ارشد. این تحقیق از رهیافت نقد و تحلیل مقایسه‌های حکمت این دو شاعر به این یافته می‌رسد که اندیشه احمد شوقی تا چه میزان متأثر از افکار متنبی بوده است. موعظه و حکمت در شاهنامه فردوسی (نیک دار اصل و افراسیابی: ۱۳۷۸) دانشگاه شیراز در مقطع کارشناسی‌ارشد. این پژوهش با تأکید بر شاهنامه راه رسیدن به منش اسلامی را با معرفی و نشان‌دادن محاسن اخلاقی و بر حذر داشتن از رذایل اخلاقی جستجو می‌کند. بررسی تطبیقی حکمت در شعر متنبی و صائب تبریزی (اسماعیلی و محلاتی: ۱۳۸۸) دانشگاه قم در مقطع کارشناسی‌ارشد. در این پژوهش آنچه بیش از همه بر آن تأکید شده است اثرپذیری دو شاعر از محیط است که باعث القای تجربه‌ای ویژه و متبلور شدن آن در حکمتی خاص است. بررسی تطبیقی مضامین حکمی در شعر متنبی و ناصر خسرو (نوری‌زاده و کریمی‌فرد: ۱۳۹۳) دانشگاه شهید چمران اهواز در مقطع کارشناسی‌ارشد. در این پژوهش نیز اثرپذیری دو شاعر از دین اسلام و مذهب تشیع از وجوه تشابه حکمت دو شاعر دانسته شده است.

در دو کتاب اخلاق و حکمت عملی در شعر متنبی (شجاع‌پوریان: ۱۳۷۶) و مفهوم شناسی حکمت حکیم ابوالقاسم فردوسی (بلخاری قهی: بی‌تا) نیز به حکمت در شعر این دو شاعر به طور جداگانه پرداخته شده است. مقالات مرتبط با موضوع پژوهش نیز عبارت‌اند از: «جستاری در کشف ریشه‌های ایرانی مفاهیم مشترک حکمی متنبی و فردوسی» (سبزیان‌پور: ۱۳۸۴) که در آن به ریشه‌های مشترک حکمت در شعر این دو شاعر پرداخته شده و ما نیز از آن بهره برده‌ایم. «بررسی تطبیقی مضمون‌های حکمت‌آمیز در شعر متنبی و سنایی» (زینی و نند و خزلی: ۱۳۹۲) که حکمت را در شعر این دو شاعر بررسی کرده است.

متنبی شاعر حکیم

متنبی (۳۰۳-۳۵۳ق) شاعر و حکیم بلندآوازه‌ی عرب و یکی از تأثیرگذارترین شاعران این زبان است که همه جا شعرش با حکمت گره خورده است. وی در سال ۳۵۴ق به دعوت ابن عمید به ایران سفر کرد. مدتی در ارجان (بین خوزستان و فارس) اقامت داشت سپس قصد عضدالدوله در شیراز نمود. او در مدت اقامت خود در ایران و مخصوصاً شیراز قصاید و قطعات مهمی سرود که نشان می‌دهد این سفر تا چه اندازه بر او اثر نهاده و در کارنامه‌ی شعری او موجب دگرگونی شده است. «عقاد» میگوید: حکمت متنبی بر دیگر اغراض شعری او برتری دارد و این دلیلی بر فیلسوف بودن اوست (الزبیدی، ۱۴۱۰: ۱). بطرس البستانی معتقد است که او گوی سبقت را در زمینه حکمت از همه شاعران قبل از خود ربوده است (البستانی، ۱۹۶۸: ج ۲: ۳۴۴؛ فروخ، ۱۹۸۵: ج ۲: ۴۷۹). حضور حکمت در شعر متنبی به قدری پررنگ است که «صاحب بن عباد» ۳۷۰ بیت حکمی از شعر متنبی را جمع کرده است که هر بیت آن یک ضرب‌المثل است (ضیف، ۱۹۶۰: ۲۲۵ و ۲۲۶). یکی از ویژگی‌های مهم حکمت‌های او این است که به قلب مردم نزدیک و با احساسات آنها هماهنگ هستند (الطبال، ۱۹۸۵: ۱۲۱). منابع حکمت متنبی فراوان است از جمله: جریانه‌های فکری و ادبی روزگار او همچون اندیشه و فکر یونانی و فرهنگ ایرانی و فلسفه و تصوف که در روزگار او شکوفا شده بود. اینها همه تأثیر فراوانی در حکمت متنبی داشته است (عسکری، ۱۳۸۹: ۸۶). اما، منبع حکمت متنبی بیش از هر چیز خود او و زندگیش است.

فردوسی، شاعر حکیم

فردوسی (۳۲۹-۴۱۱ق)، از بزرگترین شاعران زبان فارسی و یکی از نامدارترین حماسه‌پردازان جهان است. او از دیرباز به لقب حکیم مشهور بوده‌است. سوزنی سمرقندی و مؤلف کتاب *عجایب المخلوقات* - که هر دو در قرن ششم میزیسته‌اند - فردوسی را حکیم نامیده‌اند (سوزنی، ۱۳۴۴: ۲۲۷؛ فردوسی، ۱۳۷۶: ۲۴۶). در کتاب *امثال و حکم* دهخدا، بیش از ۳۰۰۰ بیت حکیمانه از *شاهنامه* فراهم آمده‌است. فردوسی از شاعران حکیمی است که حکمت در سرتاسر *شاهنامه*ی او حکومت دارد (زرینکوب، ۱۳۸۱: ۱۲۲). حکیم جدای از شخصیت علمپاش، از دیدگاه امروزی یک روانشناس و معلم اخلاق نیز هست (بهمنی مطلق، ۱۳۹۲: ۲۶) و *شاهنامه* به تعبیر ابن اثیر جزری صاحب کتاب *المثل السائر فی الادب الکاتب والشاعر «قرآن عجم است»* (ر.ک: جوکار، ۱۳۸۹: ۹۸): زیرا قرآن سراسر حکمت و اخلاق است و *شاهنامه* نیز بی‌تشبیه، چنین ظرفیتی داد. فردوسی زبان عربی میدانست و دیوان شعرای معروف عرب را خوانده بود و به دلیل پایگاه دهقانی‌اش از فرهنگ و آیینهای باستانی ایران آگاهی کافی داشت و توانسته بود فرهنگ ایران پیش از اسلام را با فرهنگ ایران پس از اسلام پیوند دهد.

تفاوتهای حکمت در دیوان متنبی و شاهنامه

به گمان بعضی محققان حکمت فردوسی حکمت خسروانی است که همان عرفان و فلسفه ایران باستان است (ر.ک: رضی، ۱۳۸۴: ۸۶) و این با حکمت متنبی تفاوتهایی دارد. متنبی، اگر نه به اندازه‌ی فردوسی، میتوانسته از راه اندیشه‌های فارابی که تقریباً همعهد او بوده و در دمشق و بغداد هم زیسته و نیز از راه ترجمه آثار پهلوی به عربی و نیز سفرش به ایران و معاشرتش با آل بویه ایرانی و ... با اندیشه‌های حکیمانه ایرانی (همان حکمت خسروانی) آشنا شده باشد. در این تحقیق به دنبال این نیستیم که ثابت کنیم حکمت این دو شاعر حکیم کاملاً شبیه به هم بوده؛ و نیز فقط به دنبال نشان دادن تشابهات حکمی در شعر آنها نیستیم، چراکه مطالعه‌ی تطبیقی لزوماً شباهت‌ها را شامل نمیشود و بیان تفاوتها نیز از موضوعات این روش بررسی است. یکی از موارد تفاوت حکمت و اخلاق در *شاهنامه* و دیوان متنبی این است که *شاهنامه* یک منظومه‌ی داستانی، اساطیری، حماسی و تاریخی است و حکمت و اخلاق مورد نظر فردوسی معمولاً فقط در ابیات پراکنده نیامده‌اند بلکه چون کتاب او شکل داستانی دارد، در رفتار و گفتار و تصمیمات اشخاص داستانش نمود پیدا کرده‌اند و این همان چیزی است که در دیوان متنبی نمودی ندارد زیرا او منظومه نگفته بلکه عمدتاً قطعه و قصیده ساخته است و حکمتش در ابیات و مصراعهای این قالبها منحصر مانده است. از دیگرسوی، در *شاهنامه* حکمت و اخلاق به شکل عملی در زندگی شخصیتها و قهرمانان و پهلوانان حضور و نمود دارد؛ یعنی حکمتی زنده و زیسته است و اغلب بیتهایی که ما به عنوان شاهد نقل کرده‌ایم از زبان همین شخصیتهاست. از نظر فردی و شخصیتی نیز تفاوتهای آشکاری بین این دو شاعر است که به طور قطع در حکمت و اخلاق مورد نظرشان تأثیر نهاده‌است. فردوسی دارای شخصیتی فروتن و قانع است اما فخر فروشی و خودستایی یکی از بدهای قوی شخصیت متنبی است به گونهای که کسی را بالاتر از خود نمیداند:

إِنْ أَكُنْ مُعْجِبًا فَعَجِبْ عَجِيبٌ لَمْ يَجِدْ فَوْقَ نَفْسِهِ مِنْ مَزِيدٍ (متنبی، ۱۴۰۳: ۲۱)

(ترجمه: اگر من فخر فروش هستم، این فخر فروشی از انسان شگفت‌انگیزی است که کسی را بالاتر از خود نمی‌داند).
احتمالاً یکی از دلایلی که موجب شده به وی لقب متنبی (مدعی پیامبری) بدهند همین ویژگی شخصیتی متبلور در بیت زیر بوده است (منوچهریان، ۱۳۸۷: ۳۲)، که برای خود مقام و ارزشی در حد حضرت عیسی (ع) قائل شده است:

مَا مَقَامِي بِأَرْضِ نَخْلَةَ أَلَا كَمَا مَقَامِ الْمَسِيحِ بَيْنَ الْيَهُودِ (متنبی، ۱۴۰۳: ۲۰)

ترجمه: بیگمان اقامت من در سرزمین نخله (روستای نخله) همچون اقامت مسیح (ع) در میان یهودیان است.
دیگر تفاوت شخصیتی این دو شاعر آن است که متنبی، اعتقادات دینی و اخلاقی محکمی نداشت «التنوجی» درباره اعتقادات او می‌گوید: ما در اشعار متنبی تحقیر دین و کفر را می‌بینیم. این تحقیر عقاید دینی به شکل افراط در مدح ممدوحان ظاهر می‌شود (التنوجی، ۱۳۹۴: ۴۸). اما فردوسی برخلاف متنبی و به گواهی شعر و زندگی‌اش، دارای اعتقادات دینی و اخلاقی قوی بوده است،

به‌گونه‌ای که جز هجونا مه «محمود غزنوی» هرگز لفظ رکیک و ناپسند در کتاب خود نیاورده است (رنجبر، ۱۳۹۴: ۹) و اساساً بیت‌هایی از هجونا مه که مورد استناد قرار گرفته است، بی‌تردید از فردوسی نیست (ریاحی، ۱۳۸۰: ۲۳۲). او در مدح اهل بیت می‌گوید

اگر چشم داری به دیگر سـرای
به نزد نبی و وصی گیر جای
هرآن کس که در جانش بغض علی‌ست
از و زارتر در جهان زار کیست (فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۱: ۲۰)

شبهات مضمون و تصویرسازی بی‌اعتباری دنیا

بی‌ارزشی و بی‌اعتباری دنیا، موضوعات و ابعاد مختلفی را در برمی‌گیرد که ما به جنبه‌های مشترک این موضوع همراه با تفاوت‌های مختصر آن می‌پردازیم:

کاروانسرای دنیا

متنّبی سرنوشت انسان را گوشزد می‌کند و به یاد می‌آورد که دنیا کاروان گهی است که به‌زودی از آن بار رحیل خواهیم بست و به‌ناچار باید درنگی در آن کرد:

نَحْنُ بَنُوالموتی فَمَا بآلِنَا
نَعَافُ مَا لآبَدٍ مِّن شَرْبه (متنّبی، ۱۴۰۳: ۵۵۷)

(ترجمه: ما فرزندان مرگیم پس چرا باید از آنچه مجبور به نوشیدن آن هستیم دوری کنیم).
اهل دنیا کاروانی هستند که در بین راه جهت خستگی فرود آمده‌اند و ناگاه سالار کاروان بانگ بر آرد که کوچ کنید که این جای استراحت نیست پس کاروانیان کوچ کنند و به‌جای دگر روند:

خروشی برآید که بر بند رخت
نبینی به جز دخمه گور تخت (فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۴: ۳۵۲)

هر دو شاعر به زیبایی از استعاره تمثیلی برای بیان مفهوم خود استفاده کرده‌اند. تشبیه اهل دنیا به کاروانی که در مکانی فرود آمده و اندک زمانی درنگ می‌کند سپس بانگ کوچ به صدا درمی‌آید که باید رفت.
در منظومه دینی به‌ویژه قرآن و نهج‌البلاغه به گذرانی بودن زندگی دنیوی و ناپایداری آن بسی اشارات رفته است: «أَلَا وَ إِنِّ الدُّنْيَا قَدْ تَصَرَّمَتْ وَ آذَنْتُ بِانْقِصَاءِ؛ بدانید که دنیا پیوند بریده است و روی در رفتن دارد» (نهج‌البلاغه/ خطبه ۵۲)

بیرحمی دنیا

متنّبی با کاربرد استفهام انکاری شدت بی‌مهری دنیا به اهل آن را جلوه‌گر می‌سازد که هیچ جمعی در دنیا نیست که پراکنده نشود؛ پادشاهان با گنج‌هایشان از بین رفتند و دنیا به عظمت و شوکت آنها رحمی نشان نداد:

أَیْنَ الأکاسِرَةُ الجَبَابِرَةُ الألی
کَنَزُوا الكُنُوزَ فَمَا بَقِیْنَ وَ لآبَقُوا (متنّبی، ۱۴۰۳: ۲۸)

(ترجمه: کجایند آن خسروان جبار که گنج‌ها توختند؛ نه گنجشان به جا ماند و نه خود به جا ماندند).
به دنیا امید نداشته باشید که با جمشید پادشاه ایرانی چه بد تا کرد که نه وی به جا ماند و نه تخت و گنجش:

به گیتی مدارید چندین امید
نگر تا چه بد کرد با جمشید
به فرجام هم شد از گیتی بدر
نماندش همان تاج و تخت و کمر (فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۱: ۹۹)

جمشید یکی از پادشاهان اساطیری ایرانی است و در شاهنامه، فرزند تهمورث و شاهی فرهمند است که سرانجام به‌خاطر خودبینی و غرور، فرّه ایزدی را از دست می‌دهد و به دست «ضحاک» کشته می‌شود.

برتری مرگ بر زندگی ذلتبار

هرکس به زندگی ننگین و حقارت‌آمیز تن دهد مرگ بهتر از آن زندگی است:

ذَلَّ مَنْ يَغْبِطُ الدَّلِيلَ بِعَيْشٍ رَبُّ عَيْشٍ أَخَفُّ مِنْهُ الْحَمَامُ (متنّبی، ۱۴۰۳: ۱۶۴)

(ترجمه: خوار بود هر که بر زندگی دلیل خوار غبطه خورد، بسا زندگی که مرگ از آن سهل تر و سبک تر بود).
فردوسی نیز در این موضوع می گوید:

مرا خوش تر آید بنام بلند ازین زیستن با هراس و گزند (فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۴: ۲۱۵)

فراگیری مرگ

هیچ موجودی نیست که مزه مرگ را چشیده باشد و زنده بازگشته باشد:

فَالْمَوْتُ تُعْرَفُ بِالصَّفَاتِ طِبَاعُهُ لَمْ تَلُقْ خَلْقًا ذَاقَ مَوْتًا أَتَبَا (متنّبی، ۱۴۰۳: ۱۱۰)

(ترجمه: که مرگ را از ره می شناسند؛ هیچ آفریده‌های نیست که طعم مرگ را چشیده و زنده بازگشته باشد).
وی نیز در ابیاتی دلنشین بیان می کند که از هر قشر و هر نژادی باشیم دیر یا زود مرگ به سراغمان می آید:

که جز مرگ را کس ز مادر نژاد ز دهقان و تازی و رومی نژاد (فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۷: ۴۰۹)
همه مرگ راییم شاه و سپاه اگر دیرمانیم، اگر چندگاه (همان، ج ۶: ۴۰۴)

آیه مبارکه می فرماید: «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ» (آل عمران / ۱۸۲). (ترجمه: هر آفریده‌های طعم مرگ را میچشد).
و همچنین آیات دیگر و روایات دینی که بر شمول مرگ و استثنای پذیر بودن آن تأکید شده است.

تصویر درندگی مرگ

بیشترین بی‌اعتباری دنیا با مرگ معنا پیدا می کند. چون مرگ آید خط بطلانی است بر تمامی داشته‌های دنیا. هر دو شاعر تصویر پرنده را برای مرگ به کار می برند و متنّبی مرگ را پرندهای شبیه می داند که با بال‌هایش به پرواز درمی آید و بر انسان می نشیند:

وَلَمْ يَرِ أَنَّ الْمَوْتَ فَوْقَ شَوَاتِهِ مَعَارُ جَنَاحِ مُحْسِنِ الطَّيْرَانِ (المتنّبی، ۱۴۰۳: ۲۳۲)

فردوسی با استعاره مکنیه مرگ به پرندهای همچون کرکس یا باز تشبیه می کند که به ضعیف و قوی رحم نمی کند:

رها نیست از چنگ و منقار مرگ پی پشه و مور، با پیل و گرگ (فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۷: ۹۹)
به پیر و جوان یک‌به‌یک ننگرد شکاری که پیش آیدش بشکرد (همان، ج ۱: ۲۲۳)

تشبیهات فردوسی از مرگ، خشن تر و زهرآلودتر از متنّبی است؛ زیرا فردوسی درندگی مرگ و زهرآلود بودن تیغ آن را با تمام وجود درک کرده‌است و دل بدان نبسته است.

و متنّبی بار دیگر آن را همچون دزدی می داند که بی‌آنکه دست و پای داشته باشد به دیگران می تازد:

وَمَا الْمَوْتُ إِلَّا سَارِقٌ دَقَّ شَخْصُهُ يَصُولُ بِلَاكْفٍ وَ يَسْعَى بِالرَّجْلِ (متنّبی، ۱۴۰۳: ۷۳)

و آن را سبیری ناپذیر می داند:

لا يَتَّقِي بَلْدٌ مَسْرَاهُ عَنِ بَلَدٍ كَالْمَوْتِ لَيْسَ لَهُ رِيٌّ وَ لَا شَبَعٌ (متنّبی، ۱۴۰۳: ۲۱۱)

تصویر غفلت آدمی و سرقت روزگار

متنبی با یک استعاره مکنیه، روزگار را به دزدی تشبیه کرده که در زمان غفلت آدمی، در طلب چیزهای ارزشمند آدمی برمی‌گردد و به سرعت دست به اقدام می‌زند:

وَ عَادَ فِي طَلَبِ الْمَتْرُوكِ تَارِكُهُ
إِنَّا لَنَنْغُلُ وَالْأَيَّامُ فِي الطَّلَبِ
مَا كَانَ أَقْصَرَ وَقْتًا كَانَ بَيْنَهُمَا
كَأَنَّهُ الْوَقْتُ بَيْنَ الْوَرْدِ وَالْقُرْبِ (متنبی، ۱۴۰۳: ۴۳۵)

(ترجمه: زان سپس، آن [روزگار] تارک در پی [دُر] متروک باز آمد. ما غافلیم و ایام از طلبش غافل نیست. چه کوتاه بود آن برخه زمان میان آن دو! گویی شبی بیش نبود میان آبشخور و شرب آب).

فردوسی نیز با استفاده از آرایه تشخیص به زیبایی این مضمون را به تصویر کشیده است و از دوستی با روزگار برحذر می‌دارد که آدمی در غفلت است و روزگار با فریب و بی‌وفایی به سرعت به تاراج روی می‌آورد:

تو با چرخ گردون مکن دوستی
چه جوئی ز کردار او رنگ و بوی
که گه فقر او بی و گه پوستی
بخواهد ربودن چو بنمود روی (فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۸: ۱۰۲)

و امام علی (ع) با بینش می‌فرماید: «إِزْهَدْ فِي الدُّنْيَا يُبْصِرَكَ اللَّهُ عَوْرَاتِهَا وَ لَا تَغْفُلْ فَلَيْسَتْ بِمَغْفُولٍ عَنكَ» (نهج البلاغه، ۱۳۸۸: ۷۴۵). (ترجمه: به دنیا بی‌رغبت باش که خدا تو را به زشتی‌های آن بینا سازد و غافل نباش که او از تو غافل نباشد).

تصویر زمانه و همراهی سختی و آسانی

هر دو شاعر زمانه را به نوشیدنی دووجهی تشبیه می‌کنند که یک طعم آن تلخی و شرنگ است و طعم دیگرش شیرینی و شهد است و بر یک حال ثابت نیست. متنبی می‌گوید: هیچ شادی در دنیا بی‌نقص و کامل نیست اگر شیرینی هست تلخی نیز همراه آن است:

جَمَحَ الزَّمَانُ فَمَا لَذِيذٌ خَالِصٌ
مِمَّا يَشُوبُ وَ لَا سُورُورٌ كَامِلٌ (متنبی، ۱۴۰۳: ۳۰۵)

(ترجمه: زمانه سرکش شده است؛ هیچ نوشی ناب و بینیش نباشد، هیچ شادی و خوشی بی‌نقص نیست).
شگفتی رفتار زمانه از آن جهت است که امری واحد را هم سبب شادی و هم اندوه می‌سازد:

وَ إِن سُرَّرَ بِمَحْبُوبٍ فَجَعَنَ بِهِ
وَ قَدْ آتَيْتَكَ فِي الْحَالِئِنِ بِالْعَجَبِ (متنبی، ۱۴۰۳: ۴۳۶)

(ترجمه: و اگر زمانه تو را با محبوبی شادمان کند (دیری نباید که) تو را (در سوگوش) اندوهگین سازد و در هر دو حالت تو را با شگفتی روبرو سازد).

زمانه بر یک حالت باقی نمی‌ماند شهد و شرنگ آن با هم است:

زمانه بیک سان ندارد درنگ
گهی شهد و نوش است و گاهی شرنگ
چنین است آیین گردنده دهر
گهی نوش بار آوردگاه زهر (فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۴: ۳۲۵)

پدیده ناپایداری لذات و همراهی آنها با درد و رنج و تومانی بودن نوش و نیش در زندگی انسان امری واقعی و مشهود است.

تشبیه دنیا به عروس

از ویژگی‌های عروس زیبایی و زرق و برق تصنعی و ساختگی آن است که در ورای آن حقیقتی غیر از آن است که به چشم می‌آید و این عروس و معشوقه با نفاق و دورنگی عجین شده است و زیبایی ظاهرش با بی‌وفایی باطنی‌اش گره‌خورده است که پیشه‌ای جز نقض و بی‌وفایی ندارد.

متنبی با یک تشبیه زیبا و جان‌بخشی به آن، دنیا را به معشوقه‌ای مانند می‌کند که با نیرنگش نه عهد و وفایی نگه می‌دارد و نه وصال و شادمانی به بار می‌آورد:

و هـی معشوقهٔ علیِّ الغدر و لا تحـ
شیمُ الغانیات فیها فلا أد
فَظْ عَهْدًا و لا تَتَمِّمْ وِصْلًا
ری لَذَا أَنْتَ اسْمُهَا النَّاسُ أَمْ لَا (متنّبی، ۱۴۰۳: ۴۰۷)

(ترجمه: دنیا در نزد دنیاپرستان دوست‌داشتنی است، باوجوداینکه حیل‌های بسیار می‌کند و مراعات عهد و پیمان نمی‌کند، اخلاق زنان خواننده را دارد، نمی‌دانم آیا مردم به همین خاطر، آن را اسم مؤنث می‌دانند یا علت دیگری دارد).
فردوسی نیز با استفاده از صنعت تشخیص، دنیا را به معشوقه‌ای که با فریب شادی تو را می‌رباید و در سختی و آسانی تو را رها می‌کند و عهد و وفایی ندارد و جفا و ظلم می‌آورد:

بدان ای پسر کاین سرای فریب
ندارد ترا شادمان بینهب (فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۷: ۸۷)

امام علی (ع) می‌فرماید: «یا دنیا یا دنیا ایلیک عنی، ا بی تعرضت؟ أم إلی تشوقت؟ لا حان حینک، هیهات! غری غیر ی لا حاجه لی فیک، قد طلقْتُک ثلاثاً لارجعه فیها، و...» (نهج‌البلاغه، ۱۳۸۸: ۵۸۶). (ترجمه: ای دنیا، ای دنیا از من بگذر، آیا خود را برای من عرضه می‌کنی و می‌نمایی (تا اینکه مرا بفربی و از حق‌بازداری) یا به من عشق می‌ورزی و خواهان من هستی؟ هنگام تو نزدیک مباد (که مرا بفربی)، (آرزوی تو) چه بعید و دور است، دیگری را بفرب که من به تو نیازی ندارم و ترا سه بار طلاق گفته‌ام که بازگشتی در آن نیست).

جالب اینکه امام علی (ع) و این دو شاعر، دنیا را به زنی تشبیه کردند که با نیرنگ آدمی را مجذوب می‌کند.

خوشنامی و ماندگاری آن

چون پایان آدمی مرگ است و دنیا اعتباری به آن نیست هیچ‌چیز بهتر از نام نیک برای آدمی نیست که از خود به‌جای گذارد و جاودانگی برای وی در پی دارد.

وی نام نیکو را عمری دوباره می‌داند:

ذِکْرُ الْفَتَى عُمَرُ الثَّانِي وَ حَاجَتُهُ
مَا قَاتَهُ وَ فَضُولُ الْعَيْشِ أَشْغَالُ (متنّبی، ۱۴۰۳: ۴۹۰)

(ترجمه: نام نیک برای آدمی عمر دوباره است و نیاز انسان قوت اوست و بقیه دردسر است).

در جهان کسی تا ابد عمر نمی‌کند ماندگاری و یادگاری آدمی در نام نیک است:

ترا نام باید که ماند دراز
نمانی همی کار چندین مساز (فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۴: ۲۴۱)
نباشد جهان بر کسی یادگار
همه نام نیکو بود یادگار (فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۳: ۳۲۱)

در ادبیات غنی ایرانی به نیک‌نامی به‌عنوان سرمایه ماندگار انسان پس از مرگ به فراوانی اشاره شده است.

سعید مرد نکونام نمیرد هرگز
مرده آن است که نامش به نکویی نبرند

مرگ، غایت و سرانجام آدمی

دنیا گورستان انسان است و مرگ پایان آن:

يُذْفَنُ بَعْضُنَا بَعْضًا وَ تَمَشِي
أَوْ آخِرُنَا عَلٰی هَامِ الْأُولٰی (متنّبی، ۱۴۰۳: ۲۶۸)

(ترجمه: بعضی از ما بعضی دیگر را خاک می‌کنند و آیندگان ما بر سر پیشینیان ما راه می‌روند).

اگر در عرش هم‌باشی سرانجام مرگ تو را به فرش می‌کشاند:

سپهر بلند ار کشد زین تو
سرانجام خشت است بالین تو (فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۲: ۳۲۰)

غنیمت شمردن شادی زندگی

لذت زندگی برای آدمی شیرین تر و گواراتر است تا اینکه غمگین شود:

إِنْعَمَ وَ لَذَّ فَلِلْأُمُورِ أَوَّاهٍ
أَبْدًا إِذَا كَانَتْ لَهْنًا أَوَّاهٌ (متنبی، ۱۴۰۳: ۲۵۳)

(ترجمه: از زندگی بهره‌مند شو و لذت ببر! زیرا هر کاری را آغازی است، به‌ناچار پایانی است).

نه آن ماند ای مرد دانا نه این
اگر دل توان داشتن شادمان
ز گیتی همین شادمانی گزین (فردوسی، ج ۸: ۲۴۰)
به شادی چرا نگذرانی زمان (فردوسی، ج ۳: ۲۴۹)

ناکامی‌ها و حوادث در زندگی انسان‌ها فراوان است، هر دو شاعر آدمی را به بهره‌مندی از شیرینی‌های زندگی و نماندن در غم سختی‌ها فرامی‌خوانند.

بی فایده‌گی غم و اندوه

فَمَا يَدُومُ سُورُورٌ مَا سُرُورَتِ بِهِ
وَ لَا يَرُدُّهُ عَلَيْكَ الْفَائِتَ الْحَزَنُ (متنبی، ۱۴۰۳: ۱۲۵)

(ترجمه: شادی چیزهایی که به آن مسروری، دوام ندارد و اندوه و غصه از دست‌رفته را به تو بازمی‌گرداند).

از اندوه خوردن نباشد سود
کجا بودنی بود این کار بود (فردوسی، ج ۳: ۲۹۸)

گذشته، بازگشتی ندارد

مَكَارِمٌ لَكَ فَتَّ الْعَالَمِينَ بِهَا
وَ لَكِنَّ مَا مَضَى مِنَ الدَّهْرِ فَاءَتْ
مَنْ يَسْتَطِيعُ لِأَمْرِ فَائِتٍ طَلْبًا (متنبی، ۱۴۰۳: ۲۴۱)
فَجَدُّ لِي بِحِظِّ الْبَادِرِ الْمُتَغَنِّمِ (متنبی، ۱۴۰۳: ۲۷۱)

(ترجمه: تو فضایی داری که در آن بر همه پیشی گرفته‌ای - چه کسی می‌تواند امر گذشته را باز گرداند؟ هرچه از دنیا می‌گذرد، باز نمی‌گردد؛ پس، با سرعت و اغتنام فرصت به من ببخش).

بگفت این شد و روزگارش به سر
ز گردون گردان که یارد گذشت
زمان گذشته نیاید به بر (فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۳: ۲۹۷)
خردمند گرد گذشته نگشت (فردوسی، ج ۳: ۳۰۰)

دنیا و پس گرفتن نعمتهایش

أَبْدًا تَسْتَرِدُّ مَا تَهَبُ الدُّنْيَا
فِيَا لَيْتَ جُودَهَا كَانَ بِخُلَا (متنبی، ۱۴۰۳: ۳۰۰)

(ترجمه: همواره دنیا آنچه را می‌بخشد، پس می‌گیرد. ای کاش سخاوتش بخل بود!).

جهانا مپروور چو خواهی درود
جهانا ندانم چرا پرووری
چو میبدروی پروریدن چه سود
چو پروردهی خویش را بشکری (فردوسی، ج ۲: ۵۹۵)

جهان عبرت‌کنده است

وَ لَوْ لَمْ تُبْقِ لَمْ تَعْشُ الْبَقَايَا
وَ فِي الْمَاضِي لِمَنْ بَقِيَ اعْتِبَارٌ (متنبی، ۱۴۰۳: ۲۵۱)

(ترجمه: اگر بقیه دشمنان را نگه نمی‌داشتی، کسی زنده نمی‌ماند. گذشته همواره برای آنها که مانده‌اند، مایه عبرت است).

جهان سر به سر حکمت و عبرت است چرا بهره ما همه غفلت است (فردوسی، ج ۲: ۱۰۵)

در قرآن کریم عبرت و پندگیری به‌عنوان یکی از ویژگی‌های خردمندان یاد شده است: ان فی ذلک لعبره لاولی الابصار؛ به‌راستی در این واقعه برای صاحبان بصیرت عبرتی است. (آل عمران ۱۳/)

جدول ۱. فراوانی مضمون بی اعتباری دنیا در دیوان متنبی و شاهنامه

مضمون حکمی	بی‌رحمی دنیا	مرگ آدمی	ارزش نام نیکو	گزینش مرگ بر زندگی ذلت‌بار	زمانه، همراهی سختی و آسانی
متنبی	۱۳۵	۱۲۴	۳	۱۰	۱۳
فردوسی	۳۲۶	۱۰۰	۹	۴	۱۳

بی‌وفایی دنیا، در شاهنامه بیشترین فراوانی را به خود تخصیص داده است که به نظر نگارنده حاکی از اعتقاد راسخ فردوسی به معاد و دنیای پس از مرگ است که موجب بی‌اعتبار دانستن دنیا و ثروت آن می‌شود و به آدمی هشدار می‌دهد که نباید دلبسته این دنیا شد و باید از خود نام نیکو به‌جای گذارد. متنبی مرگ را پایان آدمی می‌داند که این مفهوم از فراوانی بیشتری در شعر او به نسبت فردوسی برخوردار است؛ زیرا فردوسی، مرگ را آغاز زندگی دوباره می‌داند.

مجد و عظمت در شعر متنبی، جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص داده است؛ زیرا وی صاحب شخصیتی بلندپرواز و ایده‌آل‌گراست که از دیدگاه وی برای نیل به مجد و بزرگی، باید از هیچ تلاشی دریغ نکرد و این مجد با مال و مکتب درهم گره‌خورده است به‌گونه‌ای که اگر در زندگی وی این عظمت خدشه‌دار شود مرگ را بر آن ترجیح می‌دهد به همین دلیل است که موضوع ترجیح‌دادن مرگ بر زندگی ننگین، به نسبت فردوسی، از فراوانی بیشتری در شعر وی برخوردار است

نتیجه‌گیری

۱. درون مایه های مشترک حکمت آمیز در اشعار متنبی و فردوسی از جمله بی‌اعتباری دنیا با موضوعات مرتبط آن با فراوانی قابل مشاهده و تحلیل است. تفاوت‌هایی نیز علاوه بر قالب و اسلوب اثر در بُعد شخصیتی و فردی نیز وجود دارد: از جمله آنها فروتنی و پایبندی فردوسی به اصول اخلاقی و دینی و اعتقاد راسخ وی به معاد، و غرور و مباحثات به خود در شعر متنبی موج می‌زند.

۲. شیعی بودن دو شاعر، فرهنگ اسلامی، حکمت ایران باستان و حکمت عربی کهن، الهامات شعری از منابع حکمت در شعر این دو شاعر بوده است. متنبی به دلیل نفوذ حکمت ایرانی در متون و فرهنگ عربی و نیز سفرش به ایران از حکمت ایران تأثیر پذیرفته و سبب شباهت با شاهنامه که تجلی اصیل این حکمت می‌باشد، شده است. فردوسی نیز به علت آگاهی گسترده از فرهنگ و ادبیات عربی و تأثیرپذیری مستقیم وی از فرهنگ اصیل ایرانی مضامین مشابه بسیاری با متنبی از نظر موضوعات حکمی آفریده است و این نشان از تأثیرپذیری مستقیم فردوسی از فرهنگ غنی ایرانی از یک سو، و نفوذ و تأثیر اندیشه‌های ایرانی بر فرهنگ عربی از راه ترجمه متون و برخوردهای فرهنگی از سوی دیگر است.

۳. فردوسی کاخی می‌سازد که سر به آسمان می‌ساید و از حوادث روزگار در امان می‌ماند ولی متنبی همان مصالح را به پای کار می‌آورد و خانه‌های کوتاه و یک طبقه می‌سازد.

۴. تصویرهای پیچیده و نیازمند شرح و تأمل متنبی، از مقتضیات شعر مدحی و درباری است. در حالیکه تصاویر فردوسی، روشن، کوبنده، مؤثر و مردمی است.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسندگان در این مقاله به شکل زیر است:
نویسندگان به تنهایی مسئول مفهوم‌پردازی، نگارش و بازبینی مقاله است.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسندگان، این مقاله تعارض منافی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسندگان این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت‌کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- آباد، مرضیه (١٣٨٦). تاریخ الأدب العربی فی العصر العباسی. تهران: سمت.
- ابوالعناهیة (بی تا). دیوان ابوالعناهیة (مقدمه و شرح: مجید طراد). بیروت: دارالکتب العربی، الطبعة الثانية.
- البستانی، بطرس (١٩٥٣). أدباء العرب فی الجاهلیة و صدر الإسلام. بیروت: مكتبة صادر.
- البستانی، بطرس (١٩٦٨). أدباء العرب فی العصر العباسی. بیروت: دارالمکشفوف.
- البستانی، فؤاد افرام (بی تا). المجانی الحديثة عن مجانی الأدب. بیروت.
- التنوجی، محمد (١٩٩٢). تاریخ مدينة الإسلام. بیروت.
- الحاج حسن، حسین (١٤١٧). أدب العرب فی العصر الجاهلیة. بیروت: المؤسسة الجامعة للدراسات و النشر و التوزیع.
- الحسین، قصى (١٩٩٨). تاریخ الأدب العربی: العصر الأموی. بیروت: دار و مكتبة الهلال.
- الخفاجی، محمد عبدالمنعم (١٩٨٤). الحیاة الأدبیة فی عصر صدر الإسلام. بیروت: دارالکتب اللبنانی.
- الخفاجی، محمد عبدالمنعم (١٩٩٠). الأدب العربی و تاریخه فی العصر الأموی و العباسی. بیروت: دارالجيل.
- الخلیف، یوسف (١٩٨١). تاریخ الشعر فی العصر العباسی. القاهرة: دارالثقافة.
- الزبیدی، علی (١٤١٠). «مقدمة لدراسة حکم المتنبي: الحکمة فی الآداب القديمة». *آداب المستنصرية*، ١٧، ١١-٢٤.
- السبح، علی، شرف، عبدالعزيز، و خفاجی، محمد (١٤١٢). الأدب الإسلامی: المفهوم و القضية. بیروت: دارالجيل.
- الطبال، احمد (١٩٨٥). المتنبي: دراسة نصوص من شعره. طرابلس: المكتبة الحديثة.
- الطریفی، یوسف عطا (٢٠٠٩). شعراء العرب و تاریخه فی العصر الجاهلی. بیروت: الأهلية.
- عباس، احسان (١٩٧٨). اتجاهات الشعر العربی المعاصر. الكويت: المجلس الوطنی للثقافة و الفنون و الآداب.
- عطیة، محمد هاشم (١٩٣٦). الأدب العربی و تاریخه فی العصر الجاهلی. مصر: مطبعة مصطفى الباجی الحلبي.
- غازی، طليعات، و الاشعر، عرفان (٢٠٠٢). الأدب الجاهلی: قضاياها، أغراضه، أعلامه. بیروت: دارالفکر المعاصر.
- غیمی هلال، محمد (بی تا). الأدب المقارن. بیروت: دارالعودة و الثقافة.
- فاخوری، حنا (١٣٨٠). تاریخ الأدب العربی. تهران: توس.
- فروخ، عمر (١٩٨٥). تاریخ الأدب العربی (الجزء الثاني). بیروت: دارالعلم للملایین.
- قرآن کریم (بی تا).
- قطب، سید (٢٠٠٣). النقد الأدبی: اصوله و مناهجه. القاهرة: دارالشروق.
- المتنبي، ابوطيب (١٤٠٣). دیوان المتنبي. بیروت: دار بیروت للطباعة و النشر.
- المرؤة، محمد رضا (١٩٩٠). عبدالله بن معتنز: خلیفة یوم و لیلة. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- مصطفی، محمود (١٩٣٧). تاریخ الأدب العربی: عصری صدر الإسلام و الدولة الأمویة (الجزء الأول). القاهرة: مطبعة مصطفى البابی.
- ملحس، ثریا عبدالفتاح (١٩٨٩). حزب الشيعة فی أدب العصر الأموی. بیروت: دارالکتب العالمی.
- هدارة، محمد مصطفى (١٩٩٥). الشعر فی صدر الإسلام و العصر الأموی. بیروت: دارالنهضة العربیة.

- بهمنی مطلق، یدالله (۱۳۹۲). «اندیشه‌های اخلاقی و تربیتی فردوسی در شاهنامه و مقایسه آن با نظریه‌های اخلاقی و تربیتی خواجه نصیر طوسی در اخلاق ناصری». *مطالعات نقد ادبی*، ۸(۳۱)، ۱۴-۵۵.
- جوکار، منوچهر (۱۳۸۹). «آیا شاهنامه ملحمه است؟». *دوفصلنامه تاریخ ادبیات*، ۲(۴)، ۷۸-۱۰۰.
- رنجبر، احمد (۱۳۹۴). *جاذبه‌های فکری فردوسی*. تهران: امیرکبیر.
- رضی، هاشم (۱۳۸۴). *حکمت خسروانی*. تهران: بهجت.
- رودکی سمرقندی، جعفر بن محمد (۱۳۸۲). *دیوان رودکی سمرقندی*.
- ریاحی، محمد امین (۱۳۶۸). *زندگی، اندیشه و شعر کسایی*. تهران: توس.
- ریاحی، محمد امین (۱۳۸۰). *فردوسی*. تهران: طرح نو.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۱). *نامورنامه: درباره فردوسی و شاهنامه*. تهران: سخن.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۵). *از گذشته ادبی ایران*. تهران: سخن.
- زینیوند، تورج، و خزلی، مسلم (۱۳۹۴). «بررسی تطبیقی مضمون‌های حکمت‌آمیز در شعر متنّبی و سنایی». *پژوهشنامه ادبیات تعلیمی*، ۵(۱۹)، ۱۶۹-۱۳۱.
- سبحانی، توفیق (۱۳۸۶). *تاریخ ادبیات ایران*. تهران: زوآر.
- سبزیان پور، وحید (۱۳۸۴). «جستاری در کشف ریشه‌های ایرانی مفاهیم حکمی متنّبی و فردوسی». *فرهنگ*، ۱۸(۳)، ۹۵-۱۲۳.
- سوزنی، محمد بن مسعود (۱۳۴۴). *دیوان*. تهران.
- شجاع‌پوریان، ولی‌الله (۱۳۷۶). *اخلاق و حکمت عملی در شعر متنّبی*. اهواز: دانشگاه شهید چمران.
- شوقی، ضیف (۱۹۶۰). *الفن و مذاهبه فی الشعر العربی*. القاهرة: دارالمعارف.
- شوقی، ضیف (بی‌تا). *تاریخ الأدب العربی: العصر الإسلامی*. القاهرة: دارالمعارف.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۸۷). *تاریخ ادبیات در ایران و قلمرو زبان پارسی*. تهران: فردوس.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۹). *شاهنامه (به کوشش سعید حمیدیان)*. تهران: قطره.
- منوچهریان، علیرضا (۱۳۸۷). *ترجمه و تحلیل دیوان متنّبی*. تهران: زوآر.
- میرباقری فرد، سید علی اصغر، شریفی، غلامحسین، و همکاران (۱۳۸۸). *تاریخ ادبیات ایران*. تهران: سمت.
- نهج البلاغه (۱۳۸۸). *ترجمه محمد دشتی*. قم: بقیه‌الله.
- نظری منظم، هادی (۱۳۸۹). «ادبیات تطبیقی: تعریف و زمینه‌های پژوهش». *ادبیات تطبیقی*، ۱(۲)، ۲۲۱-۲۳۷.
- ولف، فریتس (۱۳۷۷). *فرهنگ شاهنامه*. تهران: اساطیر.
- یزدانی، زینب (۱۳۸۴). *رودکی (مشاهیر ایرانی)*. تهران: تیرگان.

References

- Abad, M. (2007). History of Arabic literature in the Abbasid era. Tehran: SAMT.
- Abu al-Atahiyah. (n.d.). Diwan of Abu al-Atahiyah (M. Tarad, Ed. & Annot.). Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi.
- Al-Bustani, B. (1953). Arab authors in the pre-Islamic and early Islamic eras. Beirut: Maktabat Sader.
- Al-Bustani, B. (1968). Arab authors in the Abbasid era. Beirut: Dar al-Makshuf.
- Al-Bustani, F. A. (n.d.). Al-Majani al-Haditha (Modern Anthologies). Beirut.
- Al-Tanuji, M. (1992). History of the City of Islam. Beirut.
- Al-Hajj Hasan, H. (1996). Arabic literature in the pre-Islamic era. Beirut: Al-Muassasa al-Jamiiyya.
- Al-Husayn, Q. (1998). History of Arabic literature: Umayyad period. Beirut: Dar wa Maktabat al-Hilal.
- Al-Khafaji, M. A. (1984). Literary life in the early Islamic period. Beirut: Dar al-Kitab al-Lubnani.
- Al-Khafaji, M. A. (1990). Arabic literature and its history in the Umayyad and Abbasid eras. Beirut: Dar al-Jil.
- Al-Khalif, Y. (1981). History of poetry in the Abbasid era. Cairo: Dar al-Thaqafa.
- Al-Zubaydi, A. (1989/1410 AH). Introduction to the study of al-Mutanabbis wisdom: Wisdom in ancient literatures. *Adab al-Mustansiriyya*, 17, 11–24.
- Al-Subh, A., Sharaf, A., & Khafaji, M. (1991/1412 AH). Islamic literature: Concepts and issues. Beirut: Dar al-Jil.
- Al-Tabbal, A. (1985). Al-Mutanabbi: A study of selected poems. Tripoli: Al-Maktaba al-Haditha.
- Al-Tarifi, Y. A. (2009). Arab poets and their history in the pre-Islamic era. Beirut: Al-Ahliyyah.
- Abbas, I. (1978). Contemporary Arabic poetic trends. Kuwait: National Council for Culture, Arts and Letters.
- Atiyya, M. H. (1936). Arabic literature and its history in the pre-Islamic era. Cairo: Mustafa al-Babi al-Halabi Press.
- Ghazi, T., & al-Ashghar, I. (2002). Pre-Islamic Arabic literature: Issues, themes, and major figures. Beirut: Dar al-Fikr al-Muasir.
- Ghunaymi Hilal, M. (n.d.). Comparative literature. Beirut: Dar al-Awda.
- Fakhuri, H. (2001). History of Arabic literature. Tehran: Tous.
- Farrukh, U. (1985). History of Arabic literature (Vol. 2). Beirut: Dar al-Ilm lil-Malayin.
- Qutb, S. (2003). Literary criticism: Principles and methods. Cairo: Dar al-Shuruq.
- Al-Mutanabbi, A. T. (1983/1403 AH). Diwan al-Mutanabbi. Beirut: Dar Beirut.
- Al-Maruwa, M. R. (1990). Abd Allah ibn al-Mutazz: A one-day caliph. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya.
- Mustafa, M. (1937). History of Arabic literature: Early Islamic and Umayyad periods (Vol. 1). Cairo: Mustafa al-Babi Press.
- Malhas, S. A. (1989). The Shia party in Umayyad-period literature. Beirut: Dar al-Kitab al-Alami.
- Haddara, M. M. (1995). Poetry in early Islam and the Umayyad period. Beirut: Dar al-Nahda al-Arabiyya.
- Bahmani-Motlagh, Y. (2013). Ferdowsi's ethical and educational views in the Shahnameh compared to Nasir al-Din Tusi's ethical theories. *Literary Criticism Studies*, 8(31), 14–55.
- Jokar, M. (2010). Is the Shahnameh an epic?. *Journal of Literature History*, 2(4), 78–100.
- Ranjbar, A. (2015). Ferdowsi's intellectual attractions. Tehran: Amirkabir.
- Razi, H. (2005). Khusrawian wisdom. Tehran: Bahjat.
- Rudaki Samarqandi, J. B. M. (2003). Diwan of Rudaki. Tehran.

- Riyahi, M. A. (1989). *Life, thought, and poetry of Kesai*. Tehran: Tous.
- Riyahi, M. A. (2001). *Ferdowsi*. Tehran: Tarh-e No.
- Zarrinkub, A. (2002). *Namur-nama: On Ferdowsi and the Shahnameh*. Tehran: Sokhan.
- Zarrinkub, A. (2006). *From Iran's literary past*. Tehran: Sokhan.
- Zeynivand, T., & Khezli, M. (2015). A comparative study of wisdom-related themes in the poetry of al-Mutanabbi and Sanai. *Journal of Didactic Literature*, 5(19), 131–169.
- Sobhani, T. (2007). *History of literature of Iran*. Tehran: Zowvar.
- Sabzianpour, V. (2005). An inquiry into Iranian roots of wisdom concepts in al-Mutanabbi and Ferdowsi. *Farhang*, 18(3), 95–123.
- Suzni, M. B. Masud. (1965/1344 SH). *Diwan*. Tehran.
- Shojapourian, V. (1997). *Ethics and practical wisdom in the poetry of al-Mutanabbi*. Ahvaz: Shahid Chamran University.
- Shauqi, D. (1960). *Art and its schools in Arabic poetry*. Cairo: Dar al-Maarif.
- Shauqi, D. (n.d.). *History of Arabic literature: The Islamic period*. Cairo: Dar al-Maarif.
- Safa, Z. (2008). *History of literature in Iran and the Persian-speaking world*. Tehran: Ferdows.
- Ferdowsi, A. (2000). *Shahnameh* (S. Hamidian, Ed.). Tehran: Qatre.
- Manouchehrian, A. (2008). *Translation and analysis of al-Mutanabbis DIwan*. Tehran: Zowvar.
- Mirbagherifard, S. A., Sharifi, Gh., & Colleagues. (2009). *History of Iranian literature*. Tehran: SAMT.
- Nahj al-Balagha. (2009). M. Dashti (Trans.). Qom: Baqiyyatullah.
- Nazari-Monazzam, H. (2010). Comparative literature: Definition and fields of research. *Comparative Literature*, 1(2), 221–237.
- Wolff, F. (1998). *Shahnameh dictionary*. Tehran: Asatir.
- Yazdani, Z. (2005). *Rudaki (Iranian Luminaries Series)*. Tehran: Tirgan.
- The Holy Quran. (n.d.).